

Uitgeverij De Arbeiderspers van ontstaan tot en met ontzuiling¹

Sjaak Hubregtse

Proloog

Vier heren compareren op 21 mei 1929 voor de Amsterdamse notaris Van Riel, en verklaren een naamloze vennootschap op te richten genaamd N.V. Drukkerij en Uitgeversmaatschappij 'De Arbeiderspers' en gevestigd te Amsterdam.

Het zijn de heren Jan Oudegeest en dr. Florentinus Marinus Wibaut, beiden optredend als 'lid en vertegenwoordiger van het bestuur van de Sociaal-Democratische Arbeiderspartij in Nederland',² de heer Simon de la Bella jr., 'lid en vertegenwoordiger van het bestuur van het Nederlandsch Verbond van Vakverenigingen'³ en de heer Ybele Geert van der Veen, onder andere directeur van N.V. Boekhandel en Uitgevers Maatschappij 'Ontwikkeling' te Amsterdam.⁴

Het kapitaal van de vennootschap bedraagt f 200.000 en is verdeeld in 200 aandelen van f 1000. In dit kapitaal is deelgenomen door de SDAP (1 aandeel), het NVV (100 aandelen) en de diverse door Van der Veen vertegenwoordigde bedrijven (99 aandelen).

Waarvan akte in de *Nederlandsche Staatscourant* van donderdag 25 juli 1929.

Aldus is het formele ontstaan van De Arbeiderspers beknopt maar afdoende beschreven. Het zal echter duidelijk zijn dat een geschiedenis van De Arbeiderspers hiermee niet kan beginnen: daarvoor is de onlosmakelijke voorgeschiedenis te belangrijk.

Over de geschiedenis van De Arbeiderspers is al het een en ander geschreven; ik noem alleen *Het wervende woord* en *De val van de Rode Burcht*, die samen al meer dan zeshonderd bladzijden tellen.⁵

¹ Onder dezelfde (hoofd)titel oorspronkelijk verschenen (onder de rubriekaanduiding 'Rode familie') in: Marnix Krop, Martin Ros, Saskia Stuiveling en Bart Tromp (red.), *Het zevende jaarboek voor het democratisch socialisme*, Amsterdam, De Arbeiderspers/Wiardi Beckman Stichting, 1986, ISBN 90 295 2306 9, p. 132-167. In de hoofdtekst zijn marginale wijzigingen/correcties aangebracht; enkele voetnoten zijn twintig jaar na dato naar aanleiding van veel nieuwe literatuur geactualiseerd, herschreven of toegevoegd.

² Overige SDAP-bestuurders waren: Cornelis Woudenberg (secretaris-penningmeester), Anna Elisabeth Ribbius-Peletier (secretaresse), Asser Benjamin Kleerekoper (lid Tweede Kamer), Emanuel Boekman (ambtenaar), Jan Willem Matthijsen (journalist), Dirk Antonie van Eck, Johan Willem Albarda (lid Tweede Kamer), Willem Drees (wethouder van 's-Gravenhage), Jan Elisa Wilhelm Duys (lid Tweede Kamer), Wilhelmus Hubertus Vliegen (lid Tweede Kamer), Jozef Emanuel Stokvis (lid van het College van Gedelegeerden van de Indische Volksraad) en Suzanna Groeneweg (lid Tweede Kamer).

³ Overige NVV-bestuurders waren: Evert Kupers, Frederik van de Walle, Coendert van der Lende, Franciscus Sibren Noordhoff, Lolke van der Wal, Klaas de Jonge, Gerrit Jan Adam Smit jr., Peter Danz, Henri Johannes Jacobus Eichelsheim, Petrus Moltmaker, Johan Brautigam en Feike van der Wall.

⁴ Van der Veen trad verder op als directeur van Drukkerij en Uitgevers Maatschappij 'Voorwaarts' te Rotterdam en Electriche Drukkerij 'Vooruitgang' te Amsterdam, en als liquidateur van Boekhandel 'Ontwikkeling' te Leeuwarden, Naamloze Vennootschap Boekhandel 'Voorwaarts' te Rotterdam en Electriche Drukkerij 'Noordelijk Trio' te Groningen.

⁵ A.C.J. de Vrankrijker, *Het wervende woord: de geschiedenis der socialistische week- en dagbladders in Nederland*, Amsterdam, De Arbeiderspers, 1950. Gerard Mulder, Hugo Arlman en Ursula den Tex, *De val van de Rode Burcht opkomst en ondergang van een krantenbedrijf*, Amsterdam, De Arbeiderspers/Vrij Nederland, 1980.

Het merkwaardige is dat niet alleen in deze twee boeken maar ook in alle andere publicaties bijna uitsluitend aandacht wordt besteed aan *het krantenbedrijf* van De Arbeiderspers. Nu moge het waar zijn dat die tak van het bedrijf de meest opzienbarende en dramatische ontwikkeling te zien heeft gegeven, daarnaast waren er ook een boekenbedrijf en een uitgeverij. De geschiedenis van die uitgeverij (tot 1971) staat centraal in dit artikel, dat overigens niet meer pretendeert te zijn dan een schets.

Bij sommige lezers zou de indruk kunnen ontstaan dat in wat volgt het sociaal-democratische aspect onderbelicht is gebleven, terwijl aan schijnbaar irrelevante zaken als vormgeving en typografie aandacht wordt besteed. Daarbij bedenke men dan, ten eerste, dat de uitgeverij weliswaar formeel deel uitmaakte van 'de rode familie', maar toch, behalve als integrerend onderdeel daarvan, vooral ook beschouwd moet worden als in de loop der jaren steeds autonoom wordend bedrijf, en, ten tweede, dat er tussen socialisme en typografie een aanwijsbare relatie bestaat,⁶ en het zeker niet toevallig of van zijdelings belang is dat de AP-uitgeverij zich onder andere kenmerkte door goede typografie. Geheel voorbijgaan aan deze kwaliteit zou dus een tekortkoming zijn.

De negentiende eeuw

In de negentiende eeuw, voornamelijk tussen 1825 en 1900, verschenen in vele Europese landen goedkope boekenseries; ook in Nederland was dat het geval. De verklaring voor dit verschijnsel is tweeledig.

Ten eerste was het technisch mogelijk geworden om drukwerk in relatief grote oplagen en tegen lage kostprijs te produceren, door de komst van de boekdruk-snelpers. Deze snelpers - waarbij de traditionele degel was vervangen door een drukcilinder - was ontwikkeld door de Duitse constructeurs Koenig & Bauer in opdracht van *The Times* te Londen, waar men het eerste exemplaar in gebruik nam in november 1814. De eerste snelpers in Nederland werd in 1828 aangeschaft door de firma Enschede in Haarlem, en pas rond 1850 werd hij hier op ruimere schaal in gebruik genomen.

In de tweede plaats leidde de technische mogelijkheid om grotere oplagen te produceren tot de bedrijfseconomische behoefte aan grotere omzet. Men hoopte die te kunnen realiseren door van het boek meer dan voorheen een 'merkartikel' te maken, en het middel bij uitstek om dat te bereiken leek de *reeks*. Dit zakelijke gegeven, gekoppeld aan eveneens aanwezige overwegingen van idealistische aard, leidde tot het ontstaan van vele 'volksopvoedkundige' reeksen. Zo verschenen in 1851 de reeks 'Volksletterkunde', uitgegeven door de Vereeniging 'De Vriend van Armen en Rijken', en in Vlaanderen het 'Willemsfonds'. In 1853 begonnen de series 'Volksbibliotheek' en 'Klassiek Letterkundig Panthéon'. In Sijthoffs' 'Algemene Bibliotheek' verschenen tussen 1870 en 1876 honderd deeltjes à vijftien cent.⁷

Bij tal van deze reeksen, fondsen en bibliotheken is ontegenzeggelijk sprake van een zekere sociale bewogenheid. Dat we niettemin de term 'socialisme' nooit tegenkomen is gemakkelijk te verklaren: tot het laatste kwart van de negentiende eeuw was dat nauwelijks een bekend begrip, laat staan dat er sprake was van een georganiseerde beweging. De eerste socialistische organisatie in Nederland was de Sociaal-Democratische Bond, opgericht in 1881.

Ook in het laatste decennium van de negentiende eeuw waren er in Nederland nog maar weinig theoretisch onderlegde socialisten. Henri Polak schreef in 1896 dat hij door Bellamy 'een quasi-begrijpende gevoelssocialist' was geworden, maar pas door kennisname van William Morris' visie op de toekomstige socialistische maatschappij 'enig benul, had gekregen van 'de samenleving die moest komen'.⁸

⁶ Zie: Sjaak Hubregtse, 'Typografie & socialisme: losse opmerkingen over een vaste relatie', in: Nop Maas (red.), *Waardevol oud papier: Feestbundel bij het tienjarig bestaan van Bubb Kuyper Veilingen Boeken & Grafiek 1986-1996*. Haarlem, Bubb Kuyper, 1996. p. 138-146.

⁷ Over negentiende-eeuwse reeksen, zie: Lisa Kuitert, *Het ene boek in vele delen : De uitgave van literaire series in Nederland 1850-1900*, Amsterdam, De Buitenkant, 1993 (diss.). Volgens Kuitert verschenen in genoemde periode in Nederland tussen de drie- en vierhonderd series.

⁸ Henri Polak, 'William Morris', in: *De Nieuwe Tijd*, jrg. 1 (1896-1897), p. 288.

Natuurlijk hebben talrijke personen invloed gehad op de vorming van het socialisme in Nederland; van hen noem ik hier met name William Morris, omdat van hem - weliswaar een figuur van zeer uitzonderlijk formaat en belang⁹ - misschien toch niet algemeen bekend is dat hij op de beginjaren van het Nederlandse socialisme grote invloed heeft gehad, zoals onder andere werd aangetoond in een artikel van Gerlagh.¹⁰ Morris publiceerde in 1891 de utopische roman *News from Nowhere* en Frank van der Goes vertaalde dit werk in 1894 onder de titel *Nieuws uit Nergensoord*. P.J. Troelstra nam in zijn bundel *Van leed en strijd* (1898) enkele socialistische strijdliederen van Morris op, en ook op de politisering van Henriëtte Roland Holst en Herman Gorter had Morris aantoonbare invloed. De hierboven genoemde Polak, Van der Goes en Troelstra behoorden in 1894 tot de oprichters van de SDAP, die zich toen afsplitste van de SDB.

Brochurenhandel der SDAP, 1898-1915

De pas opgerichte SDAP had natuurlijk behoefte aan een eigen nieuwsblad en aan verspreidingsmogelijkheden voor meer omvangrijke teksten. Op 4 januari 1896 verscheen het eerste nummer van *De Sociaaldemokraat*, Orgaan der SDAP; het weekblad werd in Rotterdam gedrukt door de firma Masereeuw & Boutens. Vooral Troelstra ijverde ervoor dat het weekblad een dagblad zou worden, en in 1900 was het zover: op 26 maart rolde het eerste nummer van *Het Volk, Dagblad voor de Arbeiderspartij* van de pers. Die pers stond inmiddels in Amsterdam: *Het Volk* werd gedrukt door Stoomdrukkerij Vooruitgang, gevestigd in een voormalig dropfabriekje aan de Geldersche Kade.

Intussen was in 1898 ook opgericht de 'Brochurenhandel der SDAP', die we moeten beschouwen als eerste voorloper van het AP-boekenbedrijf en de uitgeverij. Zoals ook De Glas opmerkt¹¹, is het niet eenvoudig om een goed beeld te krijgen van het fonds dat deze handel van 1898 tot het eind van zijn bestaan in 1915 opbouwt. Aanvankelijk verschijnen er geen prospectussen, maar wordt er geadvertiseerd in partijorganen. Zo wordt in *Het Volk* - dat in de eerste jaren nog geen volwaardig nieuwsblad is, maar een strijdorgaan met weinig tekst - regelmatig de vierde (tevens laatste) bladzijde gevuld met aanbiedingen. Of het dan boeken of brochures betreft, en of het eigen uitgaven zijn of niet, is dikwijls niet duidelijk. Zeker is dat vanaf 1899 de *Arbeidersjaarboekjes* verschijnen, 'onmisbaar voor alle georganiseerde arbeiders'. Deze jaarboekjes bevatten 'naast de zeer uitvoerige adreslijsten van onze

⁹ Morris (1834-1896) was o.a. centrale figuur in de *Arts & Crafts Movement*, succesvol schrijver en dichter, onvermoeibaar socialistisch propagandist, oprichter van de eerste *private press* (de 'Kelm-scott Press') en zo zeer typografisch vernieuwer dat hij ook wordt aangeduid als 'father of modern printing'. Als socialist was hij m.i.v. 1883 lid van de (Social-) Democratic Federation in Hammer-smith, Londen en vervolgens in 1884 mede-oprichter - samen met o.a. Eleanor Marx - van de Socialist League. Over Morris bestaat een grote hoeveelheid literatuur. In het kader van dit artikel noem ik de marxistisch-historische studie van E.P. Thompson, *William Morris: Romantic to Revolutionary* (1955¹). De meest recente (en omvangrijke: 780 p.) biografie is: Fiona MacCarthy, *William Morris: A life for our time*, London, Faber and Faber, 1994. Recente Nederlandse publicaties over Morris zijn: Sjaak Hubregtse, 'The Works of Geoffrey Chaucer (1896) van William Morris' Kelmscott Press', in: *Jaarboek van het Nederlands Genootschap van Bibliofielen 1996*, Amsterdam, De Buitenkant, 1997, p. 17-52; idem, 'William Morris' *Kunst en Maatschappij* "verzorgd en versierd door S.H. de Roos", Amsterdam 1903', in: *Jaarboek van het Nederlands Genootschap van Bibliofielen 2003*, Amsterdam, De Buitenkant, 2004, p. 23-76. Zie verder: Lieske Tibbe, Wim Gerlagh en Sjaak Hubregtse, *William Morris in Nederland. Een bibliografie. Geschriften van en over William Morris verschenen in het Nederlands taalgebied, 1874-2000*, Leiden, Primavera Pers, 2003.

¹⁰ W.J. Gerlagh, 'Kunst en maatschappij: William Morris en de beginjaren van het Nederlandse socialisme', in: *Intermediair*, jrg. 17 (1981), nrs. 28 (10 juli) en 29 (17 juli).

¹¹ Frank de Glas, 'De sociaal-democratie als boekenuitgeefster: 1900-1940', in: Monica den Boer e.a. (red.), *Het linkse boek in (de) beweging*, Tilburg, Krities Informatie Centrum, 1984, p. 22-35, en vervolgens zijn dissertatie: *Nieuwe lezers voor het goede boek: De wereldbibliotheek en Ontwikkeling/De Arbeiderspers voor 1940*, Amsterdam, Wereldbibliotheek, 1989.

arbeidsorganisaties' een soort jaarverslagen van De Vakbeweging, Onze Partij, De Vrouwen-partij, De Arbeiderspartij in de Tweede Kamer, De Coöperatieve Beweging, een Buitenlands Over-zicht; verder onder andere geschreven portretten van belangrijke personen, gedichten, et cetera. In 1910 telt het boekje 150 bladzijden en kost vijftien cent.

Volgens een globale schatting brengt de Brochurenhandel tussen 1898 en 1916 zo'n 150 titels uit. Het meest opvallende verschil met de goedkope negentiende-eeuwse reeksen is dat die veel belletrische bevatten, en de Brochurenhandel, afgezien van enkele socialistische liederenbundels, uitsluitend non-fiction op de markt brengt. Hoewel ook actuele politieke onderwerpen aan de orde komen – spoorwegstaking 1903, 'lintjeszaak' van Abraham Kuyper, et cetera - wordt het fonds toch vooral gekenmerkt door uitgaven die de sociaal-democratische beginselen verklaren, verdedigen en verspreiden; hoofdonderwerpen zijn bij voorbeeld uitbreiding van het kiesrecht en verbetering van de sociale wetgeving.

Een belangrijke reeks is 'De Sociale Bibliotheek', onder redactie van Troelstra en Polak, waarin bij voorbeeld verschijnen: Friedrich Engels, *Het ontstaan van de familie, van het privaat-eigendom en van de staat*, Karl Kautsky, *Thomas More en zijn Utopia*, Jos Loopuit, *Het anarchisme in de arbeidersbeweging* en W. H. Vliegen, *Het kapitalisme in Nederland*.

Auteurs worden hoofdzakelijk gerekruteerd uit partij- en vakbondskader (in 1905 werd het Nederlands Verbond van Vakverenigingen opgericht); buitenlandse en marxistische teksten worden nauwelijks aangeboden. Alles bijeen een typisch sociaal-democratisch beeld, waarin het bevechten van maatschappelijke acceptatie en parlementaire macht centraal staat, en weinig ruimte is voor marxistisch-socialistische opvattingen en publicaties

Het hoeft den ook geen verwondering te wekken dat het tot een afscheiding komt: in 1909 richten de geroyeerde Wijnkoop en Van Ravesteyn de Sociaal Democratische Partij op: de latere Communistische Partij Holland (1918) en Communistische Partij van Nederland (1935). De SDP begint een eigen brochurenhandel, die via de 'Brochurenhandel CPH' in 1934 zal resulteren in de oprichting van Uitgeverij Pegasus. Deze tak van het socialistische uitgevers- en boekenbedrijf blijft hier verder buiten beschouwing.

N.V. Boekhandel en Uitgevers Maatschappij 'Ontwikkeling' 1915-1929

Het Volk ontwikkelde zich niet stormachtig. Het bleef een grijze krant gevuld met saaie kamer-verslagen en belerende teksten; enig lichtpuntje was de strip 'Buletje en Boonestaak', geschreven door redacteur binnenland A.M. de Jong. Toch zat er wel groei in. Het aantal abonnees steeg van 5000 in 1900 tot 25.000 in 1915; de drukkerij verhuisde van de Geldersche Kade naar Keizersgracht 378 en heette niet langer Stoomdrukkerij, maar N.V. Electriche Drukkerij Vooruitgang. Directeur was nog steeds Hermanus Masereeuw. Op 13 december 1915 verscheen Masereeuw voor de notaris, in gezelschap van Machiel Elias Barentz, directeur van *Het Volk*, en Jan Willem Matthijsen, secretaris van de SDAP: opgericht werd de N.V. Boekhandel en Uitgevers Maatschappij 'Ontwikkeling'. Aldus ontstond de directe voorloper van Uitgeverij De Arbeiderspas. De oprichtingsadvertentie verscheen in het *Nieuwsblad voor de Boekhandel* van 28 januari 1916.

Van een aanhangsel van de SDAP was het boekenbedrijf dus veranderd in een zelfstandige rechtspersoon, en van een brochurenhandel in een echte uitgeverij. Toch zou gedurende de eerste vijf jaar Ontwikkeling het uitgavenbeleid niet noemenswaardig veranderen. Het bleef een typisch non-fiction-fonds, waarbinnen het accent bleef liggen op publicaties over politieke, economische en sociale onderwerpen, uiteraard belicht vanuit sociaal-democratisch perspectief. Kenmerkend is de eerste prospectus (die al in december 1915 verscheen), waarin slechts één titel wordt aangeboden: *De Socialistische Gids*, Maandschrift der Sociaal-Democratische Arbeiderspartij (f5,- per jaar). De redactie werd gevormd door W.A. Bongers, F. van der Goes, R. Kuyper, J. Loopuit, Henri Polak en W. H. Vliegen; de typografie van het omslag werd verzorgd door Sjoerd de Roos. Tot de vele medewerkers behoren C. S. Adama van Scheltema, Albert Hahn, S. de Miranda, Is. Querido en F.M. Wibaut. In de tweede jaargang werd de redactie uitgebreid met Adama van Scheltema en Troelstra. Deze namen zijn indicatief voor het feit dat ook in de Ontwikkeling-periode nog vele auteurs behoorden tot de kring van partij- en vakbondsfunctionarissen, van wie velen het intussen hadden gebracht tot Kamer-, Staten- of gemeenteraadslid, wethouder of burgemeester.

Pas in het begin van de jaren twintig is er werkelijk sprake van ontwikkeling en vooruitgang. Het

fonds breidt zich zowel kwantitatief als inhoudelijk sterk uit: niet alleen gaat het nonfiction-fonds duidelijk zijn partij-ideologische kader te buiten, maar bovendien verschijnt daarnaast een aanzienlijk fiction-fonds. Er gaat regelmatig een mededelingenblad verschijnen en distributiemogelijkheden worden vergroot door de vestiging van een aantal over het land verspreide winkels.

De afdeling nonfiction brengt dus niet langer uitsluitend publicaties over sociaal-economische onderwerpen, politiek, kiesrecht et cetera. Nieuw zijn boeken op het gebied van natuurlijke historie, kunst en cultuur, huishouden en hobby. Nog veel ingrijpender is de uitbreiding van het fiction-fonds, dat tot nu toe immers nauwelijks bestond. Er verschijnen romans, gedichten, toneelstukken en kinderboeken, die samen uiteindelijk zo'n 25 procent van het fonds vormen. Veel van deze titels worden ondergebracht in reeksen, nog steeds volgens de sinds de negentiende eeuw gehuldigde opvatting dat het boek als merkartikel een grotere klantenbinding en afzet garandeert.¹² Zo verschijnen in de OTB ('Ontwikkeling's Toneelbibliotheek') teksten die bestemd zijn voor 'dilettanten-toneelverenigingen'; 'Uit het Leven' is de bibliotheek voor jongens en meisjes, onder redactie van A.M. de Jong. De bekendste van deze reeksen is zonder twijfel de ARBO ('Algemene Roman Bibliotheek van Ontwikkeling'), die in 1926 begint en ruim veertig jaar blijft bestaan. In het eerste seizoen 1926-1927 verschijnen zes delen, waarop men zich kan abonneren voor zes tweemaandelijks termijnen van f1,50. Naast werk van Nederlandse auteurs als Jef Last, Theo Thijssen en A.M. de Jong (*Frank van Wezels Roemruchte Jaren*) verschijnt veel buitenlands proza van populaire schrijvers als Vicky Baum en Laurids Bruun, en van internationaal als maatschappijkritisch bekendstaanden als Andreas Latzko (de Hongaar die een halve Nederlander werd), Alexander Kielland en Upton Sinclair.

Vanaf juli 1924 verschijnt regelmatig het mededelingenblad *De Boekenvriend*. In het eerste nummer worden onder andere aangeboden: G van den Bergh, *De medezeggenschap der arbeiders in de partikuliere onderneming*, F. Muckle, *Socialistische denkers*, Th. van de Waerden, *Het Taylorstelsel* en H. A. Wiersma, *Socialisme en wereldbeschouwing*.

Intussen is de strijd voor maatschappelijke acceptatie van de sociaal-democratie, waarvoor ten tijde van de Brochurenhandel zo was geijverd, natuurlijk nog lang niet gestreden. Ook in de Ontwikkelingstijd is er nog een heftige zuilenstrijd gaande, die onder andere tot uiting komt in weerstand tegen sociaal-democratische publicaties (vooral onder protestantse en katholieke volksdelen) en de weigering van gevestigde boekhandelaren om titels uit het Ontwikkeling-fonds in voorraad te nemen. Dit gegeven, gecombineerd met het streven naar een hechte band met het (potentiële) publiek, leidt tot het opzetten van eigen distributiekkanalen: er worden eigen winkels geopend. In 1924 heeft Ontwikkeling er zes: in Amsterdam, Groningen, Den Haag, Leeuwarden, Rotterdam en Utrecht. In 1927 is die in Rotterdam verdwenen en zijn er nieuwe geopend in Zaandam en Leiden.

Om tot een goed begrip te komen van de reden waarom De Arbeiderspers werd opgericht, is het nodig nu weer even onze aandacht te richten op het krantenbedrijf. Naast *Het Volk*, sinds 1900 verschijnend in Amsterdam, was intussen nog een sociaal-democratisch dagblad op de markt gekomen, en wel in Rotterdam. De aldaar in 1904 opgerichte Coöperatie Voorwaarts, uitgeefster van het *Volksdagblad*, werd in januari 1920 de N.V. Drukkerij en Uitgeversmaatschappij Voorwaarts. Deze naamloze vennootschap begon in 1921 met de verspreiding van het dagblad *Voorwaarts* onder 16.000 abonnees. Hoofdredacteur werd Y.G. van der Veen, sinds 1917 Rotterdams correspondent voor *Het Volk*.

In tegenstelling tot *Het Volk* streefde *Voorwaarts* ernaar een populair gezinsblad te worden, en in die opzet slaagde het: onder andere door een levendige opmaak met grote koppen en foto's, veel plaatselijk nieuws, sport- en vrouwenrubrieken, en de door Arie Pleysier geschreven strip 'Snuffelgraag en Knagelijntje'. In 1923 werd Van der Veen behalve hoofdredacteur ook directeur, en onder zijn harde maar bekwame zakelijke en journalistieke leiding werd *Voorwaarts* een populaire en

¹² Ook andere belangrijke uitgevers werkten met reeksen. De in 1905 opgerichte Maatschappij tot Verspreiding van Goede en Goedkoope Lectuur kende bij voorbeeld de Wereldbibliotheek, Nederlandsche Bibliotheek, Blauwe Bibliotheek, Toneelbibliotheek, Volksbibliotheek, et cetera. Meulenhoff bracht naast de in 1913 begonnen Meulenhoff Editie onder andere de serie Kleine Boeken van Grootte Schrijvers.

winstgevende krant. In Amsterdam wekte dit succes natuurlijk (?) de nodige wrevel en afgunst. Een overeenkomst voor wederzijdse nieuwsuitwisseling werd verbroken, waarop Van der Veen ijskoud in Amsterdam een bijkantoor van 'Dagblad Voorwaarts Rotterdam' vestigde. Wederzijds beschuldigde men elkaar van deloyaliteit.

Het is duidelijk dat deze tragi-komische concurrentieslag binnen de sociaal-democratische pers niet langer mocht voortduren. Als rechtstreeks gevolg van het journalistieke en zakelijke succes van *Voorwaarts* werd op congressen van SDAP en NVV dan ook besloten een overkoepelende N.V. op te richten, waarin behalve *Het Volk* en *Voorwaarts* ook Boekhandel en Uitgevers Maatschappij 'Ontwikkeling' zou worden ondergebracht. Zo ontstond op 21 mei 1929 N.V. De Arbeiderspers.

N.V. Drukkerij en Uitgeversmaatschappij 'De Arbeiderspers'

De eerste jaren, 1929-1940

Voor de buitenwereld manifesteerde de nieuwe onderneming zich waarschijnlijk het meest indrukwekkend door de nieuwbouw aan het Hekelveld. Deze zou natuurlijk niet mogelijk geweest zijn als de AP uitsluitend had beschikt over het stichtingskapitaal van f 200.000. In de jaren 1929-1931 leende de AP echter ruim 3,2 miljoen gulden: een miljoen door een obligatielening en twee miljoen tweehonderdachtentwintig duizend gulden van de bij het NVV aangesloten vakorganisaties. Nog in het oprichtingsjaar 1929, op 15 december, stak president-commissaris F. M. Wibaut de eerste spade in de grond, en ruim achttien maander later reeds, op 31 oktober 1931, vond de officiële opening plaats. Het was een gebouw 'van waarlijk indrukwekkende schoonheid', zo schreef algemeen directeur Y.G. van der Veen, maar 'Het dankt zijn ontstaan niet aan de begeerte om de macht en de betekenis der socialistische pers in een grootsch monument van bouwkunst te symboliseren. De tijd daarvoor is niet gekomen. De bouw aan het Hekelveld is geboren uit noodzaak, uit dringende behoefte aan ruimte en aan doelmatige gelegenheid tot uitoefening van ons bedrijf. In overeenstemming met de gestelde eischen is de gevel eenvoudig en sober, met geen andere "versiering" den een voor reclame te benutten uitbouw. Deze gevel heeft geen andere pretenties dan het front te zijn van een gebouw, waarin gewerkt wordt.'

¹³

En gewerkt werd daarin, onder leiding van Van der Veen. De oplagecijfers stegen van 77.432 in 1929 (*Het Volk* en *Voorwaarts* samen) tot 213.594 in 1940 (*Het Volk*, met diverse rayonedities). Het tragische is echter dat Van der Veen ondanks zijn formidabele prestaties niet beschouwd kan worden als een onomstreden sieraad voor de arbeidersbeweging. Hij was zwijgzaam, ontoegankelijk en autoritair, en eiste orde, tucht en maximale prestaties. In 1928, nog bij *Voorwaarts*, schreef hij 'Een ernstig euvel acht ik voorts de onvoldoende arbeidsprestatie, die ik in het algemeen moet constateeren. Onvoldoende in dezen zin, dat de intensiviteit van den arbeid te wenschen overlaat. Behoudens wellicht enkele uitzonderingen is het personeel van goeden wil en met goede bedoelingen beziel. In het bijzonder geldt dit van de afdelingschefs. Men verstaat echter niet de kunst de arbeidsprestaties op te voeren tot het tempo van het moderne bedrijf. Er heerscht een gemoedelijk tempo, dat wellicht in het kleinbedrijf op zijn plaats is, maar dat in het grootbedrijf tot ontoelaatbare verspilling van arbeidskracht leidt.'¹⁴ In 1929 stelde hij voor het Amsterdamse personeel een 'Reglement van Orde' op, dat vanwege zijn 'diep vernederend' karakter leidde tot een protestbrief van het personeel. Het bevatte artikelen als 'Er wordt onder het werk slechts gesproken als de arbeid dit noodig maakt', 'Het is verboden groepjes te vormen voor de straatdeuren of op de trottoirs welke zich voor de onderneming bevinden', en 'Het bezoek aan de toiletten geschiedt bij voorkeur in de rustpauze doch is behoudens uitdrukkelijke machtiging van den afdelingschef verboden tot een half uur na het begin en na een half uur voor het eindigen van den diensttijd'.

Over medezeggenschap zei Van der Veen in een interview het volgende 'Dat is een teer punt! De oorspronkelijke vorm medezeggenschap van het personeel in alle bedrijfsaangelegenheden, was geen succes. Persoonlijk geloof ik, dat de menschen daar nog niet rijp voor waren. Nu zijn we bezig, de medezeggenschap in beperkten vorm te doen herleven. In de leiding van het bedrijf kunnen de arbeiders

¹³ Voorwoord in het aan de nieuwbouw gewijde fotoboekje *N.V. Drukkerij en Uitgeversmaatschappij De Arbeiderspers*.

¹⁴ Y. G. van der Veen, 'Vertrouwelijk rapport over het tijdvak 1 januari - 21 maart 1928'.

ders geen deel hebben - die hoort bij hem, die de verantwoording draagt. Het leiden van een bedrijf is een apart vak. Zoo min als die leider op alle onderdelen van het bedrijf vakman kan zijn - zo min heeft elk willekeurig lid van het bedrijf verstand van hetgeen voor een goede leiding noodig is. Persoonlijk ben ik van meening, dat er in ieder bedrijf een voor z'n taak berekend gezag behoort te zijn. De sociaal-democraten strijden voor een geordende samenleving - hun eigen bedrijf moet dan ook een geordend bedrijf zijn. Ben ik dan tegenstander van medezeggenschap aan den top - ik ben er voor, dat de arbeiders, via hun vakbonden in bedrijfsraden vertegenwoordigd, gelijkberechtigd met de ondernemers, zich kunnen uiten. Inzake hun arbeidsvoorwaarden behooren de arbeiders uiteraard volledige medezeggenschap te hebben. Het advies der deskundige arbeiders over onderdelen van hun bedrijf - elk op eigen terrein - heeft voor de leider van het bedrijf veel nut. Ik ben een groot voorstander van dezen vorm van overleg.¹⁵

Tot zover over de man die als grondlegger van het bedrijf beschouwd moet worden en er van 1929 tot 1940 algemeen directeur van was. Opgemerkt zij nog dat Van der Veen oorspronkelijk onderwijzer was: binnen het arbeidersmilieu de typerende eerste stap op weg naar intellectuele ontwikkeling, waarvan vele voorbeelden te noemen zijn.

Zo was ook Piet Schuhmacher onderwijzer, voor hij onder Van der Veen directeur van de uitgeverij werd. Onder zijn leiding werd het beleid voortgezet dat de laatste tien Ontwikkelingsjaren kenmerkte: kwantitatieve en inhoudelijke uitbreiding van het fonds, verruiming van afzetkanalen en intensivering van de publiciteit.

Het aandeel fictie blijft gestaag groeien, zoals blijkt uit de fondslijst van september 1935. Die telt 128 titels, waarvan 58 nonfiction (45%), 44 fiction (35%) en 26 jeugdboeken (20%). De 58 nonfiction-titels zijn verdeeld over vier rubrieken: 'wetenschappelijke werken' (27), waarin politiek, vakbeweging en economie de belangrijkste onderwerpen zijn, 'diversen' (7), over hobby en vrijetijdsbesteding, 'natuur-historische werken' (15) en 'Kleine Cultuur-bibliotheek' (9). De 'Kleine Cultuurbibliotheek' was in 1934 begonnen, met vijf deeltjes à f 1,20 die elk ±100 bladzijden tellen, waarvan 24 met illustraties op kunstdrukpapier. In 1936-1937 begonnen nog drie belangrijke series: de 'Tijd en Taak-serie', de 'Socialistische Studie-bibliotheek' en de 'Nieuwe Internationale Bibliotheek'. De 'Tijd en Taak-serie' stond onder redactie van dr. W. Banning en was bedoeld voor 'wie zich tot het religieus-socialisme voelt aangetrokken en van haar uitingen wil kennisnemen'. 'De boekjes hebben een omvang van 80 tot 100 pagina's en zijn in stevig omslag gebrocheerd. De prijs per deeltje bedraagt 85 cent. Wie zich echter abonneert betaalt slechts 65 cent per deeltje.' Titels waren onder andere Banning, *Geloof en arbeid*, I.A. Bruins, *Kerk en socialisme* en C. Mennicke, *De toekomst van de vrijheid*. De eerste vier titels in de 'Socialistische Studiebibliotheek' (samen f 1,10 of 40 cent per deel) waren: L. de Jong, *Hedendaags marxisme*, Friedrich Engels, *Van utopie tot wetenschap*, Karl Marx, *Van republiek tot dictatuur* en H. Vos, *De maatschappij verandert*. In de 'Nieuwe Internationale Bibliotheek' verscheen werk van prof. Bolkestein, *Sociale politiek en opstandigheid in de oudheid*, prof. dr. J. Tinbergen, *Konjunctuur*, mr. J. in 't Veld, *De inrichting van onze staat*, C. Lammers, *Problemen der vakbeweging* en W.J. van de Woestijne, *Inleiding tot de practische economie*. Werk met een sterk vormend karakter dus, 'maar nog lang niet ieder, die er voor in aanmerking komt, toont te begrijpen, wat de N.I.B. voor hem kan betekenen', verzucht uitgever Schuhmacher; 'Voorbeeldig is wat de Bouwarbeidersbond met haar jongeren deed in de cursussen op het Troelstra-oord, met de boeken van Van de Woestijne en Lammers.'¹⁶

Over de 'Naar het licht'-kalender zegt Schuhmacher: 'Met het dogma van den strijdenden, lachenden, vechtenden en vlaggenzwaaienden arbeider is gebroken en het nieuwe schild vertoont een prachtige grijze, op steen getekende plaat van Van Dobbenburgh.'

Ook ten aanzien van de ARBO is het beleid gewijzigd: 'De beperking tot Amerikaanse romans en tot "opstandige" boeken, die vroeger wel eens scheen te gelden, is daarbij geheel opgeheven: goed-

¹⁵ 'Wij spraken met: Y. G van der Veen, den directeur der Arbeiderspers', in: *Wierings Weekblad*, 27 januari 1939.

¹⁶ 'Het woord is aan den uitgever! A.P-uitgeverij in de komende tijd' [gesprek met P. Schuhmacher], in: *Voorwaarts*, december 1936.

verzorgde boeken uit alle taalgebieden, ziedaar het devies.’ In de fiction-rubriek van de fondslijst 1935 overheersen de auteurs Vicky Baum, Arie Pleysier, Upton Sinclair en B. Traven. Een van de belangrijkste ontwikkelingen in de periode 1929-1940, de opkomst van het nationaal-socialisme, staat onder andere centraal in de romans *De laatste man in burger* van Ernst Glaeser en het (in 1935 verschenen) *1938: Ondergang van Praag* door S. Fowler-Wright. In deze periode verschijnt ook proza van de Nederlanders A.M. de Jong, Theo Thijssen en Piet Bakker, en al in 1929 bezorgde Henriëtte Roland Holst de bundel *Tijdsignalen: bloemlezing uit moderne revolutionaire poëzie*, met werk van Jan W. Jacobs, Jef Last, Freek van Leeuwen en Garnt Stuiveling.¹⁷

In de rubriek Kinderboeken, ten slotte, zijn de belangrijkste auteurs Nynke van Hichtum, A.M. de Jong en Grace Moon; deze kinderboeken ‘behooren thuis in iedere schoolbibliotheek, in de vele boekerijen van Speeltuinverenigingen, vacantiescholen, kinder-tehuizen enz.’.

Uitgeverij Ontwikkeling was begonnen met de verspreiding van boeken via eigen winkels, in 1927 waren er zeven. De AP had in 1933 dertien filialen: in Delft, Dordrecht, Emmen, 's-Gravenhage, Groningen, Haarlem, Hilversum, Leeuwarden, Rotterdam, Schiedam, Utrecht, Vlaardingen en Zaandam. Daarnaast onderhield de AP nauwe contacten met haar abonnees door een leger van agenten en bezorgers: in 1939 waren dat er 2000.

De AP begon ook al snel met het verspreiden van omvangrijke informatie over door haarzelf en anderen uitgegeven boeken. In november 1931 verscheen het eerste nummer van *A.P.-boekennieuws, Mededelingen en berichten van de afdeling boekhandel en uitgeverij van de N.V. de Arbeiderspers*: een gebonden boekje van 128 bladzijden, waarin géén eigen uitgaven voorkomen maar talrijke in de AP-winkels verkrijgbare boeken worden besproken. In november 1932 telt het *Boekennieuws* 136 bladzijden en worden ook boekenkasten, vulpennen en andere kantoorbehoeften aangeboden. Eind 1940 verscheen het laatste nummer van *Boekennieuws*. Daarnaast werden eigen uitgaven geafficheerd, dikwijls voorzien van persbesprekingen, in *Ons eigen boek*, en verscheen *De boekenmolen, tweemaandelijks tijdschrift voor boekenvrienden*.

In 1938 werd Schuhmacher benoemd tot chef van het rayon Utrecht. Directeur van de uitgeverij werd Fred von Eugen, voorheen vertegenwoordiger bij Querido (waar hij werd opgevolgd door G.A. van Oorschot). Von Eugen was een commercieel ingesteld man, die onder andere de naam ‘Arbeiderspers’ vanwege zijn afzetbeperkende gevoelswaarde wilde omzeilen - in brede kring werd nog steeds de term ‘Arbeiderspest’ gebezigd - en daarom de AP-dochter ‘Amsterdamsche Boek- en Courantmaatschappij’ oprichtte.

In het voorgaande zagen we dat de AP in de loop der jaren talrijke reeksen lanceerde. De reeks die vermoedelijk het bekendst van al zou worden, en na de oorlog trots werd aangeprezen als ‘het eerste Nederlandse pocketboek’, begon in 1938 te verschijnen - echter niet met de imprint van De Arbeiderspers maar met dat van Andries Blitz: de ‘ABC-romans’.

Andries Blitz, voorheen werkzaam bij Scheltens & Giltay, neemt daar per 1 januari 1929 ontslag en begint op die datum een eigen uitgeverij. Op 1 juni 1938 verrast hij de Nederlandse boekenkoper op sensationele wijze door de eerste zes ‘ABC-romans’ te presenteren. Uit de begeleidende advertentie in het *Nieuwsblad voor de boekhandel* van diezelfde datum citeer ik: ‘Ze zijn verschenen! Behoudens de natuurlijk o.i. onjuiste opmerking van den enkelen boekhandelaar, die meent dat het vak er mee naar de bl... gaat, is de ontvangst in één woord daverend geweest. [...] In een kleine toe-lichting, gevoegd bij de zeer ruim verzonden pers-exemplaren, werd de speciale aandacht voor deze onderneming gevraagd en de klemtoon gelegd op het feit, dat met de ABC romans o.m. beoogd wordt, het boek “voor iedereen” bereikbaar te maken [...]. Het is een prachtig object voor de stille zomermaanden, er is een publiek mee te bereiken, dat anders geen boeken koopt, terwijl zij die gewend zijn

¹⁷ Interessant aan dit boek is dat de titelpagina het imprint ‘Ontwikkeling’ draagt, terwijl de tekst op het frontispice luidt: ‘Vervaardigd ter drukkerij Vooruitgang en uitgegeven door Boekhandel en Uitgeverij Ontwikkeling, beide te Amsterdam, afdelingen van de N.V. Drukkerij en Uitgeversmij De Arbeiderspers aldaar’.

boeken te kopen, de ABC romans bovendien zullen aanschaffen.

Wat Engeland met de Penguin-books in millioenen exemplaren bereikt, moet hier met de ABC romans in tienduizenden mogelijk zijn.'

De eerste zes titels, met een uniform omslagontwerp van Jac. Nuiver, zijn E. D. Biggers, *De zeven sleutels van Baldpate*, Léon Frappié, *De bewaarschool*, Helen Carlisle, *Moederhart*, Vicky Baum, *Toneelingang*, Claude Anet, *Ariane* en A. Viruly, *Wij vlogen*. Zes inderdaad zeer populaire boeken, waarvan er bij het verschijnen als ABC-roman zelfs al drie verfilmd zijn. De sensatie van deze reeks is echter de prijs: 35 cent per deel. 'Vijf en dertig cent voor een boek van 288 behoorlijk bedrukte bladzijden. Dat is een sensationeel feit van de eerste orde. Dat is een uitgeversprestatie van enorme betekenis. Dat is een revolutionaire daad in de wereld der Nederlandse boekverkoopers', juicht *Het Volk* van 4 juni, in een artikel waarin wordt benadrukt dat dit initiatief tot stand kwam dank zij samenwerking met de AP. 'ABC' staat dan ook voor 'Arbeiderspers-Blitz-Combinatie'.

De Tweede Wereldoorlog

Andries Blitz zou in de oorlog zelf om het leven komen, maar redde eerst zijn fonds. Bij de opheffing van zijn uitgeverij op 1 januari 1941 werd het fonds overgenomen door Van Holkema & Warendorf, met uitzondering van de 'ABC-romans', die verder werden geëxploiteerd door de intussen zelfstandige Amsterdamsche Boek- en Courantmaatschappij.

Von Eugen had namelijk direct na het uitbreken van de oorlog ontslag genomen, en 'zijn' AP-dochter losgemaakt van het moederbedrijf. De nieuwe N.V. was gevestigd aan het Singel 262 en werd goeddeels bemand door ontslagen joodse AP-werknemers.

Bij de AP-uitgeverij keerde Schuhmacher terug in zijn oude functie van directeur.

Op 20 juli 1940 werd de NSB-politicus-bankier M.M. Rost van Tonningen door de Duitsers benoemd tot 'commissaris voor de marxistische partijen', en daarmee ook tot president-commissaris van de AP. In die hoedanigheid begaf hij zich op 21 juli 1940 naar het Hekelveld, in gezelschap van H.J. Kerkmeester. Deze Kerkmeester was afkomstig van het NSB-blad *Volk en Vaderland*, en werd met onmiddellijke ingang algemeen directeur van de AP. Y.G. van der Veen, die wist dat dit zou gaan gebeuren, had die nacht zelfmoord gepleegd.

Het gehele bedrijf was dus onder NSB-beheer geplaatst; hetzelfde was gebeurd met de grootste aandeelhouder, het NVV, dat onder leiding kwam te staan van NSB-topman H.J. Woudenberg. Vervolgens zou het NVV, op 1 mei 1942, worden ontbonden, en werd het Nederlandsch Arbeidsfront (NAF of NAF) opgericht.

Na de overname waren verwarring en onzekerheid bij het personeel groot. Direct na de capitulatie kon er al geen socialistische krant meer gemaakt worden (tussen 10 mei en 20 juli zakte het aantal abonnees van 212.486 tot 120.842), laat staan na de NSB-overname. Wat was nu het belangrijkste: het bedrijf de oorlog door helpen of een goeie krant maken? Vele joodse werknemers hoefden over dit probleem niet na te denken: die werden, vooral in de maanden augustus en september 1940, op grote schaal ontslagen; vele anderen konden aanvankelijk nog blijven, om de eenvoudige reden dat zonder hen het bedrijf niet zou kunnen blijven draaien. Diverse niet-joodse collega's namen al in de zomer van '40 uit eigen beweging ontslag. Op 25 februari 1941, de eerste dag van de Februari-staking, ging het voltallige technisch personeel van de AP de straat op, en die dag verscheen er dan ook geen krant. Na dit incident werd het hele joodse personeel, voor zover nog aanwezig, ontslagen, en werd voor de overigen de vraag nog klemmender: blijven zitten en doorwerken, of ontslag nemen.

Tot de zittenblijvers behoorde directeur Schuhmacher. Hij liet oogluikend toe dat het technisch personeel in werktijd illegaal drukwerk vervaardigde, en kweet zich met grote inzet van zijn taak het bedrijf én het personeel de oorlog - en met name de Hongerwinter - door te slepen. De AP leed in de oorlog grote personele en materiële verliezen. Directeur Van der Veen pleegde zelfmoord, hoofdredacteur Wiardi Beckman - al in 1940 de illegaliteit ingegaan - stierf in Dachau, Lex Althoff, chef-redacteur binnenland en auteur van de fel anti-Duitse roman *Een trein vertrekt*, werd gefusilleerd, redacteur letterkunde A.M. de Jong werd vermoord, politieverslaggever Ies Santcroos kwam om in een kamp. Kerkmeester verkocht voor een appel en een ei de AP-drukkerijen in Enschede en Leeuwarden; de AP-vestigingen in Rotterdam, Groningen en Arnhem werden door de Duitsers verwoest. Rotatiepersen ter waarde van een ton verkocht Kerkmeester voor f 6500 en de splinternieuwe en zeer

moderne koperdiepdrukpers - waarde bijna een miljoen - die pas op 2 mei proefdraaide, verdween voor een habbekrats naar Duitsland.¹⁸ Ook - en dit zou vooral de uitgeverij treffen - de Mono-type-zetmachines werden verkocht.

De AP-boekhandels moesten hun voorraden zuiveren van linkse en Oranjegezinde boeken en brochures. A. van der Vlies, hoofd van de afdeling boekhandels, verzond bij voorbeeld op 28 april 1941 de volgende circulaire: 'Zo zal u bekend zijn, dat het in voorraad en ten verkoop hebben van beeltenissen van het Koninklijk Huis verboden is. Dat slaat natuurlijk in de eerste plaats op foto-kaarten, maar het geldt ook voor omslagen van boeken, foto's bij titelpagina's in boeken enz. Bekijk dus ook hierop uw voorraad en stuur die boeken waarvan ge niet "zeker" bent, aan het Hoofdkantoor terug. In twijfelgevallen van tevoren even met mij overleg legen!'

Natuurlijk was ook de uitgeverij 'gelijkgeschakeld'.¹⁹ Daar verschenen nu politiek onschuldige titels als *Op last van Heeren Zeventien* van Willem van Iependaal, 'een historische roman uit de glorie-dagen van de Oost-Indische Compagnie', en minder onschuldige als *Die neue Wirtschaft: Die Niederlande in der kontinentalen Neuordnung* (1942); het boek bevat onder andere bijdragen van J. Robertson, directeur van de Nederlandsche Bank (waarvan Rost van Tonningen sinds 1941 president was). Ook in 1942 verscheen het losbladige naslagwerk *Sociaal-Economische Documentatie*, samengesteld door de sociaal-economische afdeling van het NVV ('voor slechts f20 per jaar, naar verkiezing te betalen in 1, 2 of 4 termijnen, ontvangt u wekelijks 16 à 20 blaadjes documentatie'). Ten slotte zij nog vermeld dat in de oorlog onder het imprint van de AP twee nieuwe pocketseries begonnen: in 1941 de 'Sperwerserie' en in 1943 de 'Kantekleerserie'.

De naoorlogse periode (1945-1971)

Op Dolle Dinsdag in september 1944 vertrokken overhaast in oostelijke richting directeur Kerkmeester, directiesecretaris J. C. van Gerwen, Arbeidsfront-leider en president-commissaris der AP H.J. Woudenberg en hoofdredacteur Goedhuys. Goedhuys werd in 1948 veroordeeld tot tien jaar gevangenisstraf, Kerkmeester kreeg in 1950 elf jaar; Rost van Tonningen pleegde in 1945 in de gevangenis zelfmoord. Toen deze heren verdwenen waren werd de leiding van het bedrijf overgedragen aan Schuhmacher - echter niet voor lange tijd.

Al in 1941 waren de eerste plannen gesmeed voor de voortzetting van een bevrijde Arbeiderspers. Johan van de Kieft, voormalig extern accountant van de AP, zou directeur worden en Wiardi Beckman opnieuw hoofdredacteur. De voortzetting van *Het Volk* zou uiteraard *Het Vrije Volk* heten.

Op 5 mei 1945 betrad Van de Kieft met gevolg het hoofdkantoor en deelde Schuhmacher en de andere aanwezigen mee dat zij met onmiddellijke ingang waren geschorst, waarop deze 'zittenblijvers' hun ontslag aanboden. Dit lot van met name Schuhmacher is door menig betrokkene betreurd; het is in elk geval moeilijk te rijmen met de ovatie die SDAP-veteraan Vliegen op het partijcongres van 1946 ten deel viel: zijn motto luidde in 1940 'blijven zitten en doorgaan'. Hoe dan ook, er was schoon schip gemaakt en onder leiding van Van de Kieft kon de zaak van start. Klaas Voskuil nam als hoofdredacteur de plaats in van de in Dachau overleden Wiardi Beckman; de uitgeverij kwam aanvankelijk (mei '45-voorjaar '46) onder leiding te staan van Halbo C. Kool.

Het bedrijf groeide explosief - en ook dat is nog te zwak uitgedrukt. Een jaar na het nieuwe begin telde *Het Vrije Volk* 350.000 abonnees. Het al eerder genoemde en geroemde leger bezorgers groeide uit tot 'het grootste verkoopapparaat van Europa': 3400 bezorgers, die, gecoördineerd door 800 agenten, dagelijks de krant bezorgden, wekelijks de *Varagids* (oplage een half miljoen), én enorme aantallen boeken verkochten.

Het boekenbedrijf beschikte over een keten van zestien winkels (twee in Amsterdam, verder Arnhem, Delft, Dordrecht, Groningen, Den Haag, Haarlem, Hilversum, Leeuwarden, Leiden, Rotterdam, Schiedam, Utrecht, Vlaardingen, Zaandam), en organiseerde 'Literaire Middagen', die plaatsvonden in de bovenzaal van het gebouw aan het Hekelveld. De eerste lezing werd op 2 februari 1946 gehouden door Anton van Duinkerken; na hem zouden tot 1953 optredens volgen van tientallen andere auteurs,

¹⁸ Gegevens in hoofdzaak ontleend aan: Insider, *Wie wij zijn en wat wij willen*, Amsterdam, De Arbeiderspers, 1952.

¹⁹ Over de boekenuitgeverij tijdens de bezetting schrijf ik uitvoeriger in: 'De Arbeiderspers. Lotgevallen van een gelijkgeschakelde uitgeverij', in een thans (april 2005) nog te verschijnen boek over Nederlandse en Vlaamse uitgeverijen in de Tweede Wereldoorlog (De Bezige Bij, waarschijnlijk zomer 2005).

onder wie Simon Carmiggelt (zijn debuut als voordrager van eigen werk), Henriëtte Roland Holst, Johan van der Woude, Maurits Dekker, Willem van Iependaal, Albert Helman, A. Marja, Anna Blaman, Alfred Kossmann, Henriëtte van Eyk, Hella Haasse, Max Dendermonde, Garnt Stuiveling en Louis Paul Boon.

De uitgeverij kreeg per 1 mei 1946 een nieuwe directeur in de persoon van Reinold Kuipers, een man met twee passies: typografie & belletrise, ofwel letters & letteren. Op zijn verzoek tekende in 1947 Nederlands beroemdste letterontwerper Jan van Krimpen het uitgeversmerk dat nu nog steeds wordt gebruikt.

In 1952 verschenen de eerste deeltjes in de serie 'De Boekvink', door Kuipers opgezet onder het motto 'Litteratuur in miniatuur'. Tot de eerste titels behoorden *Tussen hamer en aambeeld* van 'de jonge schrijver Harry K.V. Mulisch' en *Twee spoken* van L.P. Boon. (In 1963 zou de serie verhuizen van de AP naar Querido.) Eerder al dan het werk van Boon en Mulisch, in 1950, verscheen George Orwells *1984*; het literaire aspect van de uitgeverij begon duidelijke vormen aan te nemen. Tegelijkertijd werd de grondslag gelegd voor 'het fonds met glimlach' zoals de slagzin vijftien jaar later zou luiden: in 1950 kwam Carmiggelt definitief naar de AP, Annie M.G Schmidt debuteerde in 1950, Eli Asser in 1952.

Aanmerkelijk groter dan de Boekvinken, zowel in omvang als omzet, waren de AP-omnibussen: dikke (500 bladzijden) in heel linnen gebonden en door Helmut Salden beletterde boeken, die een aantal romans bevatten van populaire schrijvers als Aar van de Werfhorst, Willy Corsari, Herman de Man, A.M. de Jong, Johan Fabricius en Jan Mens. Van deze omnibussen werden via de agenten jaarlijks circa 100.000 exemplaren verkocht, terwijl de winkelverkoop in de loop der jaren steeg van 20.000 naar 175.000 exemplaren per titel.

Volstrekt verschillend van zowel 'de Boekvink' als de omnibussen was de serie 'Scriptorium', die eveneens in 1952 begon. In deze door Henri Friedlaender prachtig verzorgde 'reeks van eeuwige geschriften, onder redactie van Dr. K. F. Proost' verschenen twaalf 'boeken van levensbeschouwende aard die dateren van voor de uitvinding van de boekdrukkunst', waaronder *De navolging van Christus* door Thomas à Kempis, Plutarchus' *Moralia*, Boëthius' *Verstroosting der wijsbegeerte* en Juan Ruiz' *Boek van goede liefde*.

In deze periode was het streven van Kuipers én van de gehele AP erop gericht een algemeen uitgeverijfonds te vormen, met een grote uitstraling en vlotte toegang tot de normale boekhandel. Niettemin is het zo dat ook tussen 1945 en 1955 De Arbeiderspers 'haar voor de hand liggende taak op het gebied van de politieke en maatschappelijke voorlichting ruimschoots en veelzijdig heeft vervuld'. Ik citeer dit uit de op 4 mei 1955 verschenen twee krantenpagina's grote advertentie, waarin de AP alle tussen '45 en '55 verschenen titels memoreert, en inderdaad telt de rubriek 'Boeken voor de bestudering van politieke en maatschappelijke vraagstukken' ruim zestig titels. Daarbij is onder andere werk van Banning, Drees, Fruin, Van der Goes van Naters, Hofstra, Kalma, Lieftinck, Schermerhorn, Vorrink, Voskuil en Wibaut.

Hoewel Kuipers sterk literair gericht was, en als uitgever geheel autonoom, zijn er tussen hem en het sociaal-democratische achterland van 'de rode familie' nooit conflicten van betekenis gerezen. Slechts één maal heeft een PvdA-bestuurder/AP-commissaris geprotesteerd tegen een uitgave: dat was in 1953, toen E. F. Albrecht schriftelijk bezwaar maakte tegen de onkuise taal in *De Kapellekensbaan* van L.P. Boon. Albrecht sprak daarbij echter à titre personnel, en niet namens de aandeelhouder PvdA; een door algemeen directeur Van der Waerden ondertekende brief diende hem van repiek.

Toen Kuipers in 1946 directeur werd was er geen redactie. Hidde Heeringa zou de eerste redacteur worden, en bleef tot 1948, toen hij werd opgevolgd door Alfred Kossmann. Van 1952 tot 1959 was Johan Veeninga redacteur. Toen Kuipers in 1960 naar Querido vertrok (waar hij samen met zijn vrouw Tine van Buul de directie zou vormen), stelde hij deze Veeninga voor als zijn opvolger.

De nieuwe directeur werd niet Veeninga, maar D.H. Landwehr, die met politiek noch literatuur grote affiniteit had. We kunnen hem dan ook het beste zien als bedrijfsleider, terwijl adjunct-directeur Veeninga in feite de uitgever was.

De omnibussen-traditie werd voortgezet, en in 1962 verscheen de tiende, *De grote vier omnibus* met werk van Coolen, Corsari, Fabricius en Mens; naar aanleiding van dit boek zou zowaar enige opschudding ontstaan. Algemeen directeur Van de Kieft - die in 1949 minister van Financiën werd - was opgevolgd door het duo Coen van der Waerden en Herman van Kuilenburg, welke laatste in de

jaren twintig zijn loopbaan was begonnen als broodbezorger bij de Rotterdamse Coöperatie Voorwaarts, de latere uitgever van *Voorwaarts*. Deze Van Kuilenburg nu ging in november 1962 in het televisieprogramma 'Boeken aan het woord' in discussie met W. F. Hermans, die scherpe kritiek uitte op *De grote vier omnibus*. Hermans, die meende dat de AP het volk dom wilde houden, gedroeg zich op de van hem bekende wijze fel en agressief of zo men wil onbeschoft en irritant, en Van Kuilenburg ging roemloos ten onder. Wel kostte het programma de VPRO enkele honderden leden en bevorderde het de verkoop van de omnibus.

Vanaf 1964, toen Martin Ros naast Veeninga redacteur werd, verschenen talrijke nieuwe reeksen: 'Floret' (1964), 'om mythen door te prikken', aldus Ros; 'Grote ABC' (1964); 'Giraffe-boeken' (1965), met onder andere de debuten van Koos van Zomeren (*De wielerskoers van Hank*) en Marijke Höweler (*Tranen van niemand*), en later Pé Hawinkels (*Autobiografische flitsen en fratsen*); 'Privé-Domein' (1966); 'Kleine Floret' (1967); 'Klassieke Curiosa' (1967), waarin bij voorbeeld het door Gerrit Komrij uit het Latijn vertaalde Groot *Grollenboek* van Poggio de Florentijn verscheen; en 'De Negentiende Eeuw' (1968) met onder andere Jacob van Lennep's *Elisabeth Musch*.

Twee van deze reeksen, 'Grote ABC' en 'Privé-Domein', zijn in de inmiddels verstreken decennia zo belangrijk gebleken dat ze hier nadere aandacht eisen; 'Privé-Domein' krijgt die terstond, de 'Grote ABC' wat later.

Johan Veeninga en Martin Ros besloten in 1966 de eerste vier titels van 'Privé-Domein' uit te geven. Veeninga heeft helaas het groeiende succes van de reeks niet kunnen meemaken: nog in hetzelfde jaar kwam hij bij een verkeersongeluk om het leven. In de loop der jaren heeft de reeks steeds meer aandacht getrokken en bijval geogst vanwege haar zowel inhoudelijk als uiterlijk zeer eigen karakter. Inhoudelijk vormt ze een eenheid doordat uitsluitend autobiografische geschriften worden opgenomen van schrijvers die zich onderscheiden door een wonderlijke levenswandel, non-conformistische opmerkingsgave of tegendraadse opvatting. Het uiterlijk van de reeks is op uiterst geraffineerde wijze in overeenstemming gebracht met deze inhoud, en is dan ook minstens zo eigenzinnig. Formaat en typografie werden vastgesteld door productiechef Wim Mol en de omslagen werden ontworpen door Kees Kelfkens. Binnen het bestek van deze historische schets is geen plaats voor uitvoerige typografische uiteenzettingen, en daarom verwijs ik naar Kelfkens' eigen artikel hierover.²⁰ Wel moet nog worden opgemerkt dat in 1984 de Dr. P. A. Tielestichting ('ter bevordering van de wetenschap van het boek en de drukkunst en de daarmee samenhangende technieken') in de Amsterdamse Universiteitsbibliotheek een lezing en tentoonstelling organiseerde over de vormgeving van 'Privé-Domein' - een eer die paperbackseries niet vaak ten deel zal vallen.

Binnen de afdeling nonfiction werd, zoals we reeds zagen, als vanouds aandacht geschonken aan onderwerpen als economie, vakbeweging, sociale wetgeving en geschiedenis van de eigen beweging; opvallend is wel dat van eigentijdse ontwikkelingen binnen die beweging (Nieuw Links) in het fonds geen spoor te vinden is.

Fictie werd voor een deel nog steeds ondergebracht in de al in 1926 begonnen ARBO, die werd voortgezet tot in 1967-68. Vaste AP-auteurs in de jaren vijftig en zestig waren onder anderen Willem van Iependaal, Ab Visser, Ferdinand Langen (in 1945 medeoprichter van *Het Woord*), Jean Dulieu (*Paulus de Boskabouter*), Annie M.G. Schmidt (*Het schaap Veronica*, *De familie Doorsnee*, *Ja zuster nee zuster*, *Wiplala*, etc. etc.) en Aya Zikken. Voor enorme verkoopsuccessen zorgden de boekjes van onderwijzer Hoving: van *Juf, daar zit een weduwe in de boom* werden 450.000 exemplaren verkocht. Maar de belangrijkste auteurs in de periode tot 1971 werden toch Simon Carmiggelt en Louis Paul Boon. Van Carmiggelts werk waren vóór 1970 al meer dan twee miljoen exemplaren verkocht; in 1974 zou hij de P. C. Hooft-prijs ontvangen. Boon werd voorgedragen voor de Nobelprijs, en kreeg in 1978 de (Belgische) Staatsprijs ter bekroning van een schrijversloopbaan. Thans [1986] zijn beiden nog met tientallen titels in de fondslijst vertegenwoordigd.

Ook de 'ABC-romans' bleven verschijnen. Andries Blitz was om het leven gekomen, maar zijn uitgeverij werd na de oorlog voortgezet door mevrouw Blitz-Tas. Vanaf ± 1948 verschijnen de boekjes echter onder het imprint van de AP, en onder de naam 'ABC-boeken'. Nog wat later, als na 1950 de pocketstorm losbarst, wordt de naam aangepast tot 'ABC-pockets', en de reeks aangeprezen met slagzinnen als 'de tijd vergeet je met een ABC-tje', 'ABC het eerste Nederlandse pocketboek' en 'ABC -

²⁰ Kees Kelfkens, 'De buitenkant van Privé-Domein', in: Martin Ros en Emile Brugman (samenst.), *Privé-Domein 1966-1984*, Amsterdam, De Arbeiderspers, 1984. (Privé-Domein nr. 108), p. 224-228.

boeken: Aantrekkelijk, Boeiend, Compleet'. Het blijft - in tegenstelling tot bijna alle andere Nederlandse pocketseries - een zuivere fiction-reeks, die uitsluitend romans, detectives en (weinig) poëzie bevat. Nederlandse literatuur is vertegenwoordigd met titels van onder anderen Multatuli, Menno ter Braak, Simon Vestdijk, Jef Last, Simon Carmiggelt, Ab Visser, Louis Paul Boon, Reinder Blijstra, Remco Campert en Harry Mulisch. Belangrijke buitenlandse auteurs zijn onder anderen Voltaire, Erich Kästner, B. Traven, George Orwell en Graham Greene. Dorothy L. Sayers, Beverley Nichols en A. C. Baantjer zijn enkelen van de bekende detectiveschrijvers. Toen de reeks in 1967-68 werd opgeheven, telde ze 240 titels.

Ongeveer tussen 1960 en 1965 vond in Nederland een verschuiving plaats van pocket naar paperback; in 1959 gaf de Bezige Bij als eerste naast de 'Literaire Pockets' de 'Literaire Reuzenpockets' uit, en in 1964 introduceerde de AP naast de 'ABC-pockets' de 'Grote ABC'. De reeks werd geopend met een pakket van zestien titels waarin Nederlandse auteurs overheersen: Simon Vestdijk, Louis Paul Boon (2 x), Simon Carmiggelt (2 x), Herman Heijermans, en anderen. In 1985 verscheen nummer 500, waaruit volgt dat per jaargemiddeld 24 nieuwe titels verschenen. De reeks blijkt zich te hebben ontwikkeld tot een belangwekkende verzameling wereldliteratuur, waarin Nederlandse auteurs ver in de minderheid zijn; de sterkst vertegenwoordigde Nederlandse auteurs zijn thans Boon, Carmiggelt, 't Hart, Höweler, Hotz, Nooteboom, Vestdijk en Van Zomeren.

Van een uitgeverij die sinds 1947 onder het merk van Van Krimpen vaart, mogen we verwachten dat die vlag de lading dekt. En dat is ook zo: uit *De bestverzorgde vijftig boeken*²¹ blijkt dat tussen 1947 en 1970 ruim vijftig AP-boeken werden bekroond. Bij de vormgeving daarvan waren te veel personen betrokken om ze allemaal te noemen, maar enkelen wil ik toch memoreren. In de eerste plaats is dat uitgever Reinold Kuipers zelf, die tussen 1950 en 1960 ongeveer tien keer zijn typografisch werk bekroond zag; de omslagen van hetzelfde niveau werden als regel ontworpen door Helmut Salden. Salden werd een van de belangrijkste boekverzoekers in Nederland; tweemaal verwierf hij de Staatsprijs en éénmaal de Amsterdamse prijs voor typografie.²² De meestvermelde AP-typograaf is echter Wim Mol, wiens werk tussen 1955 en 1965 ruim twintig keer in de prijzen viel. Andere belangrijke namen zijn die van typograaf Jacques Teljeur, illustratrice Fiep Westendorp en illustrator/kalligraaf Bertram A. Th. Weihs.

Kijken we vervolgens naar de gebruikte lettertypen, dan valt op dat precies de helft van alle bestverzorgde boeken werd gezet uit de Bembo; een prachtige letter weliswaar, maar toch een wonderlijke beperking. Tellen we bij de Bembo de Garamont, Times en Janson, dan blijkt dat ongeveer 75 procent van de boeken een old face vertoont. Een kleine 20 procent werd gezet uit modern faces, waarbij gelukkig meestal de Walbaum werd gekozen en slechts een enkele maal de Bodoni. De resterende vijf procent wordt gevuld door het overgangstype Baskerville, krantenletters als de Caledonia en Ionic, etc.

Overzien we nu de jaren 1945-1970, dan blijkt dat in die periode niet alleen *Het Vrije Volk* de grootste krant van Nederland werd, maar ook De Arbeiderspers 'de grootste algemene uitgever van Nederland'. Zo althans noemt directeur Landwehr de AP in een interview in 1968²³, waarbij hij trots de getallen voor 1967 noemt: 214 titels, waarvan 128 herdrukken. Een aanvechtbare uitspraak derhalve, want Bruna bracht in dat jaar 145 nieuwe titels (plus een onbekend aantal pocketherdrukken) tegen de AP 86. Hoe dan ook: de AP was een grote uitgever geworden - met een fonds dat misschien niet per se 'glimlachte', maar toch wel sterk verschilde van het vooroorlogse. De zuilenstrijd werd niet langer gestreden, het fonds was ook 'beneden de grote rivieren' geaccepteerd. Die acceptatie was hoogstwaarschijnlijk vergemakkelijkt doordat het fonds zijn partijgebonden sociaal-democratisch accent bijna geheel had verloren. Het fiction-aandeel was veruit het grootst geworden en onder leiding van Reinold Kuipers krachtig in belletristische richting gestuurd, een ontwikkeling die onder de nauwelijks in politiek geïnteresseerde Landwehr werd voortgezet door Veeninga en Ros.

²¹ *Juryrapport en catalogus: De bestverzorgde vijftig boeken van het jaar [...]*, jaarlijks uitgegeven door de Vereniging ter Bevordering van de Belangen des Boekhandels en de Commissie voor de Collectieve Propaganda van het Nederlandse Boek.

²² De aan Saldens werk gewijde monografie is: Katja Vranken e.a., *Helmut Salden: letterontwerper en boekverzorger*, Rotterdam, Uitgeverij 010, 2003. Bevat bibliografie en oeuvre-catalogus.

²³ Jan Rogier, "Het fonds met de glimlach", de grootste algemene uitgever van Nederland', in: *Vrij Nederland*, 30 maart 1968.

Merkwaardig genoeg was het fonds door zijn langzame ontpolitiseringsproces op de feiten vooruitgelopen: ook formeel kwam de AP losser te staan van de oorspronkelijke 'rode familie' PvdA-NVV-VARA-AP. Op haar congres in november 1967 besloot de PvdA zich terug te trekken als aandeelhouder; het pakket (50 %) werd overgenomen door de Centrale Levensverzekeringsmaatschappij. En de VARA besloot haar gids elders te laten drukken - waardoor een zeer belangrijke poot onder de AP-drukkerij werd weggezaagd. Maar eigenlijk was het binnen de AP al aan het rommelen sinds het begin van de jaren zestig. Het aantal abonnees liep terug van 325.000 (1961) via 294.000 (1965) tot 268.000 (1970). Winst (in 1961 zes ton) was verkeerd in verlies (tweeëneenhalf miljoen in 1965). In 1963 legde het technisch personeel het werk voor vierentwintig uur neer in verband met looneisen. De top van het bedrijf werd op raadselachtige wijze steeds maar weer uitgebreid met nieuwe chefs, sub-chefs, hoofden, adjunct-hoofden en controleurs. De afstand tussen dit waterhoofd en de basis werd steeds groter. Prikklommen werden geïnstalleerd, gehaat en gesaboteerd. Bij de directie was het een komen en gaan: drie jaar na Van Kuilenburg vertrok in 1966 ook Van der Waerden; zijn opvolger R. Wijkstra was een jaar later al weer verdwenen en werd in augustus 1967 opgevolgd door Herman Claus. Het eertijds beroemde en betrouwbare bezorgerskorps was langzaam afgebrokkeld.

In maart 1968 werd de AP-drukkerij in Groningen gesloten, er vielen ontslagen; en deze schokkende gebeurtenis bleek nog slechts het onschuldige voorspel tot de totale ineenstorting. Op 13 december 1969 deelde Herman Claus in gebouw Marcanti aan de Jan van Galenstraat aan ongeveer duizend verbijsterde AP'ers mee dat de hoofdvestiging aan het Hekelveld zou worden gesloten. *Het Vrije Volk* verdween als landelijk dagblad en werd gereduceerd tot regionale krant voor Rotterdam en Arnhem. De N.V. Weekbladpers (toen uitgeefster van *Vrij Nederland* en *Voetbal International*), dochter van de AP, werd in 1971 zelfstandig.

De uitgeverij bleef intussen initiatieven ontplooiën alsof er niets aan de hand was, en wel zeer uiteenlopende. In 1969 werd van uitgeverij Daamen het literaire tijdschrift *Maatstaf* overgenomen (redactie Gerrit Komrij en Martin Ros), en in samenwerking met Meulenhoff de nieuwe serie 'Boetiekromans' begonnen. Onder het motto 'Spanning, Romantiek, Avontuur' zouden in het najaar zes delen verschijnen, voorzien van 'bijzonder suggestieve omslagen'. In hetzelfde jaar trok de uitgeverij zich voor korte tijd terug in twee door het (na april 1970 vrijwel leegstaande) hoofdgebouw ingesloten pandjes op de hoek van Hekelveld en Kattegat, en startte daar in de gauwigheid nog de reeks Kattegat-boeken. Deze reeks (oplage 7000 exx., prijs f 5,-) werd geopend met Voltaires *Candide*, *Een zeker tegengif* van Léautaud, Carmiggel's *We leven nog*, Salcia Landmans *Joods gelach* en Lia van Casanova. In 1970 was de AP medeoprichtster (samen met Ae. E. Kluwer, Meulenhoff-Bruna en Proost & Brandt) van het UDC, het Uitgevers Distributiecentrum met magazijn in De Meern (thans Culemborg).

De nog resterende AP-boekwinkels werden in 1970 verkocht aan De Standaard in Antwerpen. In 1972 werd 'de Rode Burcht' aan het Hekelveld gesloopt.

Epiloog

De Rode Burcht was gesloopt en de Rode Familie uiteengevallen - maar de uitgeverij ging door. Het verblijf aan het Kattegat bleek maar van korte duur. In juni 1971 verhuisde Uitgeverij De Arbeiderspers naar het adres Singel 262 en werd onderdeel van de gelijknamige N.V. Onder de holdingmaatschappij N.V. Singel 262 ressorteerden verder nog Em. Querido's Uitgeverij N.V. (directie Tine van Buul en Reinold Kuipers) en de Wetenschappelijke Uitgeverij N.V. (directie Line van Dijk en A.F. Wyers); AP-directeur Landwehr was per 1 april 1971 vertrokken naar Van Gorcum te Assen en opgevolgd door ex-AP-directeur Koch, die werd geassisteerd door een redactieraad bestaande uit Harmen Bockma, Rinus Ferdinandusse en Martin Ros. Aandeelhoudster van Singel 262 was onder andere de N.V. Weekbladpers, voormalig AP-dochter. De drie werkmaatschappijen zouden zo volledig mogelijk samenwerken op het gebied van productie, administratie en verkoop, maar bleven onder eigen naam de fondsvorming verzorgen, daarbij strevend naar het behouden van eigen identiteit.

Sinds 1972 wordt de AP geleid door directeur Theo Sontrop, voorheen redacteur bij Meulenhoff, en hoofdredacteur Martin Ros. De eerder genoemde succesreeksen 'Grote ABC' en 'Privé-Domein' werden natuurlijk voortgezet; daarnaast verschenen weer vele nieuwe series: 'Chinese Bibliotheek', 'Crime de la crime', 'Synopsis', 'Synthese', 'Open Domein', 'Links Klassiek' en 'Cingel'.

De fondslijst van najaar 1985 telt ruim zeshonderd titels, waarvan circa 80 procent fiction. De auteurs met de meeste titels zijn nog steeds de oude coryfeeën Boon en Carmiggel; andere auteurs die prominent aanwezig zijn en nu dus het gezicht van de uitgeverij mede bepalen, zijn Jeroen Brouwers, Truman Capote, Peter Handke, Maarten 't Hart, Gerrit Komrij, Machado de Assis en Friedrich Nietzsche.

Meer dan ooit is de AP thans een toonaangevende literaire uitgeverij. In de 'Libris Top-50 1984 Fiction'²⁴ blijkt de AP het hoogst te scorer, overigens op de voet gevolgd door de Bezige Bij en Meulenhoff.

Het enige expliciet sociaal-democratische kenmerk dat de AP nog vertoont, is de in 1979 opgerichte reeks 'Links Klassiek', waarin naast werk van Trotski en Drees ook de 'Jaarboeken voor het democratisch socialisme' verschenen, 'niet gebonden aan welke politieke partij of organisatie ook'. Die onafhankelijkheid blijft gehandhaafd als vanaf 1982 het copyright van het Jaarboek komt te berusten bij de Wiardi Beckman Stichting.

Terugblikkend en samenvattend is het niet moeilijk vast te stellen dat van het vroegste begin tot heden het fonds een regelmatige, bijna rechtlijnige, ontwikkeling vertoont - waarbij ook de formele loskoppeling van uitgeverij en sociaal-democratie in 1971 geen breuk heeft opgeleverd. De twee meest in het oog lopende aspecten van die ontwikkeling zijn de verhouding fiction/nonfiction en de maatschappelijke strekking.

Gedurende de Brochurenhandel en de eerste Ontwikkeling-jaren groeide het fiction-aandeel langzaam, van uiterst gering tot circa 25% rond 1925; de AP-fondslijst van 1935 toont een verhouding van 55% fiction (inclusief jeugdboeken) en 45% nonfiction; rond 1950 luiden die cijfers 60% respectievelijk 40%, en in 1985 80% en 20%.

Inhoudelijk verloor het fonds steeds meer zijn vormende en strijdende karakter; we zagen dat reeds voor de Tweede Wereldoorlog met 'het dogma van den strijdenden, lachenden, vechtenden en vlaggenzwaaienden arbeider' werd gebroken. Direct na de oorlog werd een van de belangrijkste fonds-auteurs Louis Paul Boon: niet een schrijver die we in de eerste plaats kunnen etiketteren als een optimistisch in maatschappijverbetering gelovend socialist. In het laatste decennium verwierf Nietzsche een royale plaats op de fondslijsten: ook geen auteur die bekendstaat om zijn eenduidige toekomstvisie en onbekommerde maatschappelijke verwachtingen - en evenmin een schrijver wiens werk bij uitstek geschikt lijkt 'om jonge bouwarbeiders in cursussen voorbeeldige dingen mee te laten doen'.

De AP heeft zich, kortom, in de loop der jaren ontwikkeld van een partijgebonden en dus per definitie beperkte beweging tot een uitgeverij die in hoge mate vrij is van maatschappelijke en morele geborneerdheid, kwaliteit als belangrijkste maatstaf hanteert - en derhalve een elitair karakter heeft gekregen.²⁵

Het zou echter niet juist zijn te suggereren dat het oorspronkelijk sociaalbewogen en volksoopvoedkundige beginsel heeft plaats gemaakt voor een elitair beleid. We moeten eenvoudig onder ogen zien dat de overtuiging waaruit de sociaaldemocratische uitgeverij respectievelijk De Arbeiderspers werkt, zich in iets minder dan een eeuw heeft ontwikkeld van naïef-optimistisch socialisme tot pessimistisch anarchisme. Het oordeel over winst of verlies in dezen zal verschillen; ik ben geneigd deze ontwikkeling niet te beschouwen als verwording tot nihilisme, maar als groei naar filosofische volwassenheid.

²⁴ De 'Top-50 1984', onder andere gepubliceerd in *Vrij Nederland*, 5 januari 1985, is een compilatie van de in 1984 wekelijks opgestelde toptienlijsten die zijn gebaseerd op door de circa zestig medewerkende Libris-boekhandels verkochte aantallen.

²⁵ Niet bedoeld als 'bewijs' hiervan, maar wel als opmerkelijk detail, wijs ik op de brutale kop 'Elitaire Avant-Garde van De Arbeiderspers', aanprijzing van Joyce & Co's *Michael van Mander* (1979).